

MAŁGORZATA KORCZYŃSKA
WROCLAW

WYBRANE PROBLEMY BADAN NAD CZASOPISMEM JAKO NARZĘDZIEM INFORMACJI W NAUCE I O NAUCE

Wobec wzrastającej liczby narzędzi informacji należy postawić sobie pytanie o miejsce i rolę czasopisma naukowego wobec innych środków komunikacji naukowej. Istotną rolę w upowszechnianiu informacji naukowej, obok czasopism, odgrywać zaczyna literatura niepublikowana /sprawozdania ze zjazdów, konferencji krajowych i zagranicznych, z podróży służbowych/, patenty, preprinty, materiały centrów analizy informacyjnej, zapisy maszynowe jak również nieformalne kanały komunikacji naukowej - uczestnictwo w konferencjach i naukowych spotkaniach różnych szczebli, ustne informacje o rezultatach badań, rozpowszechnianie tekstów wykładów czy wreszcie wystawy naukowo-techniczne. Obok istniejącego od dawna szerokiego systemu bibliografii specjalnych, dzięki dokumentacji i informacji naukowej tworzone są opracowania w postaci kart dokumentacyjnych, wydawnictwa typu ekspres informacji, biuletynów i przeglądów dokumentacyjnych czy też czasopisma abstraktowe.

Mimo pozornego zagrożenia ze strony nowych kanałów przepływu informacji naukowych, czasopisma, oddając aktualny stan wiedzy w danej dziedzinie nauki, tworzą podstawową strukturę komunikacji naukowej, są jednym z najważniejszych stymulatorów pracy badawczej, odgrywają istotną rolę w przeprowadzaniu określonej polityki naukowej będąc jednocześnie środkiem wychowania młodych kadr naukowych. Fakt, że czasopisma są organizacyjnym centrum życia społeczności naukowej, przejawia się między innymi doбором aktualnych prac, krytycznym stosunkiem do niedostatecznie sprawdzonego materiału badawczego, szybką i szeroką informacją o wszystkich przejawach myślenia i działania nauko-

wego. Czasopisma naukowe przekazują treści obrazujące stan poszczególnych nauk skierowane do konkretnej grupy odbiorców, są źródłem pierwotnej /oryginalne rozprawy zawarte zazwyczaj w części artykułowej/ i pochodnej /przeglądy bibliograficzne książek i czasopism z podaniem ich bieżącej zawartości, opisy bibliograficzne wybranych publikacji, streszczenia autorskie publikowanych artykułów w językach obcych/ informacji naukowej i środkiem naukowej komunikacji. Oryginalne prace naukowe zamieszczone w czasopismach pozwalają na przeprowadzenie szerokiej dyskusji na konkretny temat, wymianę poglądów, często powtórzenie wyników badań. Różnorodność zadań powoduje, że czasopisma powinny spełniać rolę ośrodka bieżącej informacji, drogą recenzji potwierdzać naukową wartość publikowanych komunikatów, pomagać ustanawiać priorytet uczonych w zakresie nowych odkryć, być narzędziem pracy służącym podnoszeniu kwalifikacji oraz zaspokajać dążenia ludzi nauki do utrzymania swego statusu.

Przy spełnianiu powyższych funkcji w szczególnie trudnej sytuacji znajdują się czasopisma z zakresu nauk ścisłych, technicznych czy medycznych - zawdzięczają one swoją popularność szybkiemu rozprowadzaniu wiadomości, ale nadal długi proces produkcji powoduje często starzenie się informacji już w chwili jej powstania. Nieco lepsza jest sytuacja czasopism reprezentujących nauki humanistyczne, których wyniki badań tracą wolniej na aktualności i częściej przybierają charakter historyczny. Mimo wszystko, w stosunku do książki, czasopismo naukowe cechuje większa szybkość doprowadzania informacji /zwięzłość jej ujęcia i szerszy zakres tematyczny/.

Główny przedmiot naszego zainteresowania stanowią czasopisma naukowe XIX wieku. Zdajemy sobie sprawę, że pojęcia "czasopisma naukowego" w XIX wieku było inne od współczesnego rozumienia i że stosowanie powyższych kryteriów do ścisłego wyznaczenia "naukowości" czasopism przez współczesnych kryje w sobie niebezpieczeństwo wykluczenia z kręgu zainteresowań pewnych typów czasopism uważanych za naukowe w ubiegłym stuleciu, a nie spełniających wszystkich obecnych wymogów stanowiących o ich specyficznym miejscu wśród innych narzędzi informacji. Najważniejszym wyznacznikiem powinna być i tutaj treść ów-

czesnych periodyków, które zgodnie z wymogami epoki służyły upowszechnianiu wiedzy i propagandzie postępu. Odegrały one prekursorską rolę spełniając funkcję informatorów o współczesnym sobie stanie nauki w rozmaitych dziedzinach wiedzy. Typ dziewiętnastowiecznego czasopisma naukowego charakteryzował niezwykle szeroki zakres tematyczny. Wprawdzie łączył się w nich niejednokrotnie charakter naukowy z popularnym, to jednak przyczyniły się znacznie do rozwoju intelektualnego budząc jednocześnie potrzebę stałej informacji naukowej.

Wśród wielu istniejących prób typologii prasy¹ interesujące wydają się poglądy przytoczone w pracy Mariana Tyrowicza² oraz propozycje samego autora, który wyróżnia:

- prasę ogólnoinformacyjną,
- czasopisma literackie i o charakterze filozoficznym,
- periodyki popularyzatorskie,
- czasopisma naukowe,
- czasopisma historyczne,
- czasopisma gospodarcze i ekonomiczne,
- czasopisma medyczne,
- pisma "dla wsi",
- periodyki humorystyczno-satyryczne,
- pisma dla kobiet, dzieci i młodzieży,
- czasopisma urzędowe.

Przedstawiona powyżej propozycja, choć użyteczna dla całego czasopiśmiennictwa dziewiętnastowiecznego, wyodrębnia w osobne grupy czasopisma naukowe, historyczne, gospodarczo-ekonomiczne i medyczne, co budzi jednak pewne wątpliwości. Wśród ogólnej grupy czasopism naukowych powinny się znaleźć właśnie czasopisma historyczne, medyczne i in., chyba że dokonamy podziału na specjalizację likwidując w ten sposób ogólną grupę "czasopisma naukowe". Postępowanie takie byłoby usprawiedliwione faktem licznego pojawiania się czasopism specjalistycznych, zwłaszcza w drugiej połowie omawianego okresu, co wynikało z faktu powstania nowoczesnych form organizacji nauki, towarzystw i instytucji naukowych, nie mieszczących się w istniejących schematach klasyfikacyjnych dyscyplin naukowych.

Mówiąc o informacji w nauce myślimy głównie o czasopismach naukowych, ale gdy spojrzymy na drugą stronę problemu, tzn. na funkcję czasopism w nauce, możemy wówczas mówić także o innych czasopismach. Zastanówmy się zatem, jakiego typu informacje przekazywały periodyki z wymienionych grup z pominięciem w tym miejscu czasopism naukowych.

Interesujących nas treści nie ma w czasopismach humorystyczno-satyrycznych i urzędowych, a więc nie będziemy się nimi zajmować.

Prasa ogólnoinformacyjna początkowo miała charakter niesprecyzowany, z czasem zaczęły się w niej pojawiać tendencje polityczne. Pisma z tego kręgu podawały najczęściej krótkie informacje krajowe, wiadomości zagraniczne czerpane z prasy europejskiej /często bardzo okrojone przez cenzurę/. Podawano w nich także informacje z życia kulturalnego, towarzyskiego, przeplatane wiadomościami gospodarczo-handlowymi i kroniką kryminalną.

Czasopisma literackie i filozoficzne obok głównego nurtu problematyki literackiej zawierały wachlarz informacji społeczno-obyczajowych.

Pisma "dla wsi" można by zaliczyć do grupy specjalistycznych czasopism ekonomicznych, biorąc jednak pod uwagę ich przeznaczenie /plebanie, dwory, nauczyciele wiejscy, chłopstwo/ i brak charakteru naukowego, lepiej wydzielić je w osobną grupę. Zawarte w nich informacje służyć miały z jednej strony głównie uświadamianiu pod względem narodowym i społecznym ludności wiejskiej, z drugiej - działalności umoralniającej.

Prasa dla kobiet miała głównie charakter moralizatorski, dotyczyła porad z zakresu gospodarstwa domowego, wychowania dzieci, zawierała beletrystykę, informacje teatralno-rozrywkowe, oczywiście także żurnale mody.

Zaprezentowane grupy czasopism i przekazywane przez nie informacje stanowią ciekawe zwierciadło współczesnego sobie życia, są niewyczerpanym dotąd źródłem wiedzy o stanie kultury, oświaty, ekonomii i gospodarki. Czy i w jakim stopniu czasopisma te podawały informacje z zakresu nauki, jest sprawą otwartą i wymagającą badań.

Periodyki popularyzatorskie w różnych gałęziach wiedzy i kultury powtarzały często informacje podane już w innych pismach. Zamieszczały wiadomości z zakresu historii, archeologii, krajoznawstwa, poezji, beletrystyki, teatru, zawiadomienia księgarskie, prywatne itp. W porównaniu z periodykami literackimi posiadały większą różnorodność tematyczną.

Powróćmy jednak do czasopism naukowych stanowiących główny przedmiot naszego zainteresowania. Ustalenie informacyjnej roli czasopism zamierzamy określić poprzez ujawnienie następujących elementów:

- I. Wydawanie i finansowanie czasopism naukowych,
- II. Autorzy i ich środowisko,
- III. Treść i struktura czasopism,
- IV. Stosowane przez czasopisma naukowe sposoby informacji o nauce i obsługiwanie nauki.

Omówimy teraz pokrótce zaprezentowane grupy problemów.

I. Zasady wydawania i finansowania czasopism naukowych przybierały różne formy. Ukazywały się one nakładem towarzystw naukowych np. Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie i Warszawie, Towarzystwa Naukowego w Krakowie, Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i in. Dzięki inicjatywom profesorów uniwersytetów ukazywały się m.in. "Dziennik Wileński", "Pamiętnik Warszawski Umiejętności Czystych i Stosowanych". Czasopisma naukowe ukazywały się także nakładem osób prywatnych, że przypomnimy tylko zasługi na tym polu Kazimierza Kontryma, Adama Honorego Kirkora, Wojciecha Manieckiego, Natana Glücksberga, prof. Ernesta Grodka. Oprócz wymienionych, na uwagę zasługują inicjatywy wydawnicze Banku Polskiego, Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, dyrekcji lasów rządowych, Polskiego Towarzystwa Demokratycznego i in.

II. Nasza wiedza o autorach i ich środowisku jest koniecznym elementem ustalenia wartości informacyjnej artykułów. W procesie komunikacji niezwykle ważną, obok tego "co i do kogo się mówi", jest świadomość tego "kto mówi" i dlatego nie jest to dla nas problem obojętny. Artykuły w czasopismach naukowych XIX wieku pisane były najczęściej przez czołowych przedstawicieli

cieli nauki tego okresu, głównie ludzi związanych z towarzysz-
twami naukowymi, uniwersytetami, liceami lub innymi szkołami
wyższymi np. Szkoły Przygotowawczej do Instytutu Politechnicz-
nego. Do najwybitniejszych należeli: Joachim Lelewel, Jerzy Sa-
muel Bandtkie, Jędrzej i Jan Sniadecy, Wincenty Pol, Antoni
Waga, Ludwik Zejszner, Karol Estreicher, Karol Szajnocha, Józef
Muczkowski i in. Obok nich niebagatelną grupę stanowili lite-
raci, redaktorzy i wydawcy w jednej osobie; arystokraci, ofice-
rowie, ziemianstwo, księża np. Józef Ignacy Kraszewski, hr. Jó-
zef Maksymilian Ossoliński, ks. Ludwik Jucewicz.

III. Z punktu widzenia treści znaczna część czasopism reprezen-
towała nauki historyczne /w tym często publikacje źródeł/, filo-
zoficzne, społeczne, literaturę w szerokim rozumieniu, w tym
często krytyczne opracowania tekstów literackich. Do takich na-
leżała "Biblioteka Warszawska" /1841-1914/, "Athenaeum" /1841-
1851/, "Biblioteka Naukowego Zakładu im. Ossolińskich /jej po-
przedniczki i kontynuacje/, "Rozmaitości Naukowe" /1828-1831/,
"Rocznik Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Krakowskim Połączo-
nego" /1817-1872/, "Kwartalnik Naukowy" /1835-1836/ i in.

Obok istniała grupa czasopism specjalistycznych, poświę-
conych jednej dziedzinie lub grupie dyscyplin pokrewnych /pismo
historyczne "Przegląd Dziejów Polski" 1837-1844, "Ekonomista"
1865-1874, poświęcone ekonomii, statystyce, administracji,
"Dziennik Politechniczny" 1860-1862, zamieszczający artykuły
i studia z zakresu komunikacji, budowy mostów i maszyn, archi-
tektury; z zakresu medycyny i farmacji: "Rocznik Kliniki Chi-
rurgicznej" 1832-1834, "Rozmaitości Lekarskie" 1861, "Przegląd
Lekarski" 1862, "Dziennik Medycyny, Chirurgii i Farmacji" 1822
-1830 i in.; pierwsze polskie czasopismo techniczne "Izys Pol-
ska" 1820-1828, czasopismo prawnicze "Themis Polska" 1828-1830,
pismo archeologiczne o charakterze regionalnym "Starożytności
Warszawskie" 1848-1858, z zakresu rolnictwa "Ziemianin" 1850-
1855/ oraz czasopisma zamieszczające artykuły zarówno z grupy
nauk filologicznych jak też ścisłych, np. "Ćwiczenia Naukowe"
1818-1819 obok działu literackiego posiadały dział fizyczno-
matematyczny.

Określenie wartości czasopism dla informacji naukowej

wymaga także poznania jego struktury. Badając ją należy dążyć do określenia następujących zagadnień:

1. Terminologia naukowa
2. Struktura tekstu
 - a/ stosunek tekstu słownego do materiału ilustracyjnego /ilustracje, wykresy, tabele, mapy itp./
 - b/ aparat pomocniczy /przypisy, bibliografie, aneksy/
 - c/ dodatki, wkładki, prospekty
3. Rozdziały /działy, części/
 - a/ stałe
 - b/ zmienne
4. Materiał informacyjny /reklama nowych czasopism, książek/
5. Kompozycja edytorska /karta tytułowa, tytułatura/
6. Sprawy formalne /nakład, czas ukazywania się, miejsce wydania itp./
7. Publiczność czytelnicza /dla jakich kręgów społeczeństwa były przeznaczone, sposoby rozpowszechniania/

IV. Stosowane przez czasopisma naukowe sposoby informacji o nauce i obsłużenia nauki:

1. Informacje o działalności towarzystw naukowych i uniwersytetów, sprawozdania z posiedzeń, streszczenia referowanych prac, wiadomości o wykładach, konkursach na katedry, oryginalne dysertacje członków towarzystw naukowych, prace zagranicznych towarzystw i uniwersytetów, nekrologi.

Dla zilustrowania kilka przykładów:

"Pamiętnik Warszawski Umiejętności Czystych i Stosowanych" z roku 1829 t. I s. 121-129 informuje o powstaniu Uniwersytetu Londyńskiego, podając wykaz przedmiotów, nazwisk wykładowców profesorów i wysokość opłat studentów.

"Rocznik Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Krakowskim Połączonym" zamieszczał często rozprawy czytane przez członków Towarzystwa na posiedzeniach, np:

"Rozprawa o Szachach Jana Kochanowskiego czytana przez Jerzego Samuela Bandtkie Professora i Bibliotekarza przy Uniwersytecie Jagiellońskim" /1826 t. XI s. 178-195/

"Pamiętnik Warszawski czyli Dziennik Nauk i Umiejętności" w 1815 r. t. II /czerwiec/ na stronach 221-223 zamieścił ogłoszenie Jana Znosko Sekretarza Uniwersytetu o rozpisaniu "Konkursu do Katedry Fizyki w Imperatorskim Uniwersytecie Wileńskim". W tym samym tomie /z października/ na stronach 267-268 podano następującą informację: "Dnia 14 lipca umarł w Monachium wielce zasłużony Chemik Dr. August Ferdinand Gehlen zwyczajny członek Królewsko-Bawarskiej akademii umiejętności, urodzony w Butowie na Pomorzu d. 7 września 1773".

2. Informacje o krajowym i zagranicznym ruchu naukowym określane raz jako "wiadomości literackie" innym razem jako "rozbiory" dzieł naukowych polskich i zagranicznych, wykaz nowych czasopism i książek:

"Nowy Pamiętnik Warszawski" z 1804 r. z. 13 na stronach 209-236 zamieścił prospekt S. B. Lindego zapowiadający ukazanie się "Słownika języka polskiego".

"Gazeta Literacka" nr 1 z. 2.I.1821 s. 3-4 zamieszcza wykaz polskich pism periodycznych zapowiadanych na rok 1821, a na s. 4-7 omawia literaturę zagraniczną. W nr 18 z 1.V.1821 r. to samo czasopismo rozpoczyna, kontynuowane w dalszych numerach, podawanie wykazu pism francuskich na rok 1821 z dokładnym omówieniem ich profilu.

3. Informacje zaczerpnięte z fachowych periodyków zagranicznych omawiające nowe wynalazki, sprawozdania o stanie techniki za granicą, rozwój literatury technicznej:

"Pamiętnik Warszawski czyli Dziennik Nauk i Umiejętności" z roku 1815 t. II str. 478-479 donosi: "Józef Weber, profesor Fizyki przy Liceum w Dylingen /w Bawaryi/ wynalazł w roku 1807 podwodny elektrofor z żywicy /.../" - dalej następuje opisanie wynalazku, a na końcu podano źródło informacji /"Hall, Allg. Literat. Zeit." Nro. 81 p. 647/. To samo czasopismo w t. IV na s. 355 podaje spis angielskich wynalazków patentowych z roku 1815.

"Pamiętnik Umiejętności, Sztuk i Nauk" z roku 1826 na s. 254-255 zamieścił sprawozdanie o odkryciu bromu w wodzie morskiej przez aptekarza Ballarda w Montpellier.

4. Artykuły informacyjne o bibliotekach i zbiorach różnych instytucji i osób prywatnych oraz tzw. "materiały" czyli dokumenty i źródła archiwalne:

"Dziennik Literacki" w nr 10 z 6.III.1852 s. 73-76 i nr. 11 z 13.III.1852 s. 82-83 zamieścił obszerne informacje o bibliotekach lwowskich, w tym o bibliotece Ossolińskich, Uniwersytetu, o bibliotece Pawlikowskich. W nr. 9 z 4.III.1854 na s. 71-72 charakteryzuje biblioteki ormiańskie, zbiory numizmatyczne Lwowa przedstawione są w nr 23-25 z 1852 r.

"Pamiętnik Warszawski czyli Dziennik Nauk i Umiejętności" w t. XVIII z 1815 s. 143 zamieszcza artykuł "O dawnych statutach Polskich dotąd nie wydanych, w starym rękopiśmie u Józ. Hr. Sierakowskiego znajdujących się".

5. Tłumaczenia i przeróbki artykułów z czasopism zagranicznych /najczęściej niemieckich i francuskich/. "Pamiętnik Warszawski" w t. XIX z r. 1815 na s. 165 pisze: "O stanie nauki prawa w Niemczech i zmianach jakich tam doznała od 30 lat, przez Prof. Warnkōnig, tłumaczenia Ign. Maciejiowskiego". To samo czasopismo w t. I na s. 355-356 zamieszcza "Wyciąg tłumaczony z dzieła niemieckiego pod tytułem "Spacer do Syrakuzy przez J. G. Seume z Medyolanu r. 1802", a na s. 398-408 "Wyimek z dzieła niemieckiego: Zasady rozumowanego rolnictwa przez A. Thaer, Królewsko-Pruskiego Radzcę Stanu. Tom I."

6. Recenzje określone rozmaicie np. jako dział krytyki literackiej, "estetyki", "bibliograficznych doniesień": W "Bibliotece Warszawskiej" 1844 t. IV s. 609-626 - M. Sobolewski omawia dwie książki J. I. Kraszewskiego: "Witolorauda" i "Mindows".

Dokładne omówienie "Historii Narodu Polskiego" t. I. cz. 1-2 A. Naruszewicza odnajdujemy w "Pamiętniku Umiejętności, Sztuk i Nauki" 1824 s. 205-252.

7. Kontakty z czytelnikami, listy /tzw. "Korespondencje"/: "Opis podróży po Francji w roku 1820 w celu poznania budownictwa wodnego odbyty". /"Pam. Warsz." 1815 t. XX s. 203/.

"Do Redakcji Biblioteki Warszawskiej list Konstantego Wolickiego pisany z Hanoweru". /"Bibl. Warsz." 1844 t. III s. 674, 677/.

Zaprezentowane wraz z egzemplifikacją problemy badawcze pojawiające się wówczas, gdy chcemy określić informacyjną rolę czasopism, świadczą o tym, że problematyka czasopiśmiennictwa naukowego może znaleźć się w kręgu zainteresowań przedstawicieli różnych nauk. Problemy te stanowią konkretne pole badawcze w socjologii i historii nauki oraz jej pogranicza z księgoznawstwem. W badaniach tych nie sposób pominąć szeregu zjawisk, które w początkowej fazie umożliwiły szybszy przekaz informacji /wynalazek druku/, spowodowały konieczność wymiany myśli i doświadczeń badawczych między uczonymi /rozwój nauki w ogóle, a w szczególności nauk przyrodniczych i technicznych/. Pojawienie się czasopism zapoczątkowało nową fazę w historii nauki. Historyk, który chciałby przestudiować dowolny aspekt nauki, znajdzie w czasopismach cenne źródło do swych badań. W kręgu zainteresowań historii nauki poważne miejsce zajmą zatem badania nad historią czasopism naukowych począwszy od pisma ulotnego, broszury, listów po ich postać obecną. Badając czasopisma naukowe od chwili ich powstania przy towarzystwach naukowych i uniwersytetach śledzić możemy ścieranie się poglądów, pojawianie się nowych dyscyplin, drogę niejednej myśli naukowej. Interesujące są badania zmierzające do określenia miejsca czasopisma w kulturze danej epoki, jego zasięgu społecznego, czy wreszcie znaczenia dla rozwoju nauki. W ramach księgoznawstwa mogą znaleźć się badania nad zmianą treści i formy naukowego periodyku, jego produkcją, rozpowszechnianiem i użytkowaniem. Potrzebne są badania zmierzające do określenia drogi czytelnika do czasopisma, czy też może odwrotnie - czasopisma do czytelnika. Zadania stojące przed współczesnymi periodykami stanowią przedmiot szczególnej troski ze strony edytora i wydawcy. Opracowanie językowe, aparat krytyczny, układ tekstowo-treściowy, wreszcie odpowiednie rozwiązanie graficzne /wykresy, rysunki, kolor, kompozycja szaty zewnętrznej/, dobór najbardziej ekonomicznej i zdrowej dla oka czcionki, dobra kompozycja artykułu /marginesy, interlinie/, układ treści wewnętrznej czasopisma - to wszystko zagadnienia niezwyklej wagi. Czasopiśmiennictwem naukowym interesuje się także prasoznawstwo badając różne funkcje prasy, jej rolę społeczną, organizację, ekonomikę i technikę środków informacyjnych.

Badania nad czasopiśmiennictwem naukowym powinny zatem zmierzać do określenia jego generalnej funkcji i modelu, rozpatrując problem z pozycji różnych nauk szczegółowych.

PRZYPISY:

1. Zob. m.in.: Kalinová H., Vědecký časopis včera, dnes a zítra. Knihovnictví a bibliografie. 1 76 nr 4 s. 53; Michajłow A. J., Czernyj A. J. Gilarewski R. C.: Naucznyje kommunikacii i informatika. Moskwa 1976, s. 215-217; Doremowicz M: Tendencje rozwojowe czasopiśmiennictwa naukowego oraz napływ zagranicznych czasopism naukowych do Polski. Roczn. Hist. Czas. Pol. 1 68 t. VII z. 2 s. 221
2. Tyrowicz M., Prasa Galicji i Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772-1850, Kraków 1979 s. 138-168